

Kościół Mariacki w Stargardzie – pierwotna forma kościoła na tle rozwoju pomorskiej architektury halowej drugiej połowy XIII i początku XIV wieku

Kościół Mariacki w Stargardzie, jeden z najwybitniejszych średniowiecznych obiektów sakralnych na Pomorzu, nie doczekał się dotąd wyczerpującego omówienia swej pierwszej fazy budowy. W dotychczasowej literaturze tematu zwracano głównie uwagę na genezę bogatych form czternastowiecznego chóru oraz późniejsze etapy rozbudowy kościoła¹. Natomiast pierwotne formy wzniesionej na przełomie XIII i XIV wieku już w cegle fary stargardzkiej nie wzbudzały dotychczas większego zainteresowania², chociaż zachowała się znaczna część dawnego korpusu nawowego i pozwala na dość szczegółową rekonstrukcję pierwotnego wyglądu kościoła. Mimo znacznie skromniejszych rozmiarów i bardziej ograniczonego repertuaru form również ta wczesna faza w historii budowy fary stargardzkiej zasługuje na większą uwagę, gdyż mamy tu do czynienia z jednym z pierwszych wzniesionych w cegle kościołów miejskich w położonej na wschód od Odry części Księstwa Pomorskiego. Odzwierciedla on jeszcze fazę poszukiwań odpowiedniego repertuaru form dla ceglanego kościoła parafialnego w okresie przechodzenia od popularnego dotychczas w architekturze miejskiej budulca granitowego do nowego materiału, jakim była cegła. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie rekonstrukcji pierwotnego wyglądu kościoła w oparciu o wyniki badań architektonicznych oraz omówienie

¹ M.in. F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte*, „Baltische Studien”, (AF), Jg. 8, 1840, H. 1, s. 117-118, 120-128; C. Schmidt, *Geschichte der Kirchen und milden Stiftungen der Stadt Stargard a. I.*, Stargard 1878, s. 12-26; F. Boehmer, *Geschichte der Stadt Stargard in Pommern*, Bd. I: Geschichte der Stadt im Mittelalter, Stargard 1903, s. 35-36, 344, 346, 349-351; H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zur Rega*, Berlin 1890, s. 20-23; H. Brück, *Die Marienkirche zu Stargard in Pommern*, Stargard 1911; M. Säume, *Hinrich Brunsberg, ein spätgotischer Baumeister*, „Baltische Studien”, (NF), Bd. 28, 1926, s. 227-229, 242-250; W. Clasen, *Hinrich Brunsberg und die Parler*, [in:] *Neue Beiträge zur Archäologie und Kunstgeschichte Schwabens*. Festschrift für Julius Baum, Stuttgart 1952, s. 50-53; N. Zaska, *Herkunft und Bedeutung der Architektur Hinrich Brunsbergs*, Greifswald 1953, s. 5-14; K. Kalita-Skwirzyńska, *Stargard Szczeciński*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 125-167; K. Kalita-Skwirzyńska, *Czternastowieczne kościoły halowe Pomorza Zachodniego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, R. 28, 1983, z. 1, s. 7,10,13,17; J. Stampa, *Stargard in Pommern*, Bd. 2: Die Gotteshäuser, Elmshorn 1978, s. 110-210; Sz. Skibiński, *Pomorze Zachodnie i Nowa Marchia*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. M. Arszynski, T. Mroczko, t. 1, Warszawa 1995, s. 117, 120-122; M. Ober, *Średniowieczna architektura Stargardu na tle regionu południowego pobrzeża Bałtyku*, [w:] *Dawny Stargard. Miasto i jego mieszkańcy*. Materiały z sesji naukowej 18-19 X 2000 w Stargardzie, Stargard 2000, s. 36-49; W. Łopuch, *Sztuka na Pomorzu*, Szczecin 2002, s. 59, 115-122.

² Krótkie omówienia pierwszej fazy budowy kościoła Mariackiego w Stargardzie zawarli m.in.: H. Brück, op. cit. (patrz przyp. 1), s. 7-10; Z. Radacki, *Początki architektury na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Sztuka Pobrzeża Bałtyku*, red. H. Fruba, Warszawa 1978, s. 111; K. Kalita-Skwirzyńska, op.cit. (patrz przyp. 1), s. 127-136; J. Jarzewicz, *Gotycka architektura Nowej Marchii*, Poznań 2000, s. 138-140,146; W. Łopuch, op. cit. (patrz przyp. 1), s. 59.

genezy jego form na szerokim tle architektury XIII i początku XIV wieku³.

Kościół Mariacki w Stargardzie w pierwszej fazie swej długiej historii był budowlą halową o wysokości dzisiejszych naw bocznych, o czym wyraźnie świadczą zachowane do dziś nad arkadami od strony nawy głównej odsadzki sklepień i kapitele słuzek (ilustr. 2,3), na które niegdyś spływały żebra sklepienne. Kościół posiadał trójnawowy, czteroprzęsłowy korpus, którego rzut poza dobudową ciągów kaplic nie uległ zmianie. W nawie głównej występują prostokątne przęsła o stosunku szerokości do długości 2:3. Przęsła naw bocznych mają kształt stojących prostokątów zbliżonych do kwadratu (ilustr. 1). Nawy wydzielone są wysokimi arkadami, wspartymi na trzech parach smukłych, ośmiobocznych filarów kantowanych, które do dziś zachowały pierwotną formę⁴. Podłucza arkad posiadają bogate profilowanie i są tak szerokie, że odpowiadają prawie szerokości przekroju filarów.

Wybór prostokątnej formy przęseł w nawie głównej i uwarunkowane przez to dość gęste ustawienie podpór w połączeniu z formą szerokich podłuczy arkad sprawiło, że mimo pierwotnej halowości wnętrza poszczególne nawy wzbudzały wrażenie niezależnych od siebie jednostek przestrzennych. Efekt ten spotęgowany został dodatkowo przez wprowadzenie półfilarów na wschodniej i zachodniej ścianie korpusu nawowego, odpowiadających formą filarom międzynawowym (ilustr. 3). Stanowią one optyczne przedłużenie linii podpór arkadowych, co prowadzi do jeszcze wyraźniejszego odizolowania przestrzeni poszczególnych naw i mocnego podkreślenia osi wschód – zachód.

To wrażenie silnego ukierunkowania przestrzeni w korpusie stargardzkim ku wschodowi wzmagane było też formą pierwotnego sklepienia, która dziś jeszcze zachowana jest w nawach bocznych (ilustr. 4). Hala pierwotnie przekryta była sklepieniem krzyżowo-żebrowym o wałkowym profilu żeber. W przeciwieństwie do bogatej formy podłuczy arkad żebra jarzmowe posiadały ten sam filigranowy profil co żebra diagonalne w formie wąskiego wałka.

W ten sposób pola sklepienne poszczególnych przęseł każdej z naw zlewają się ze sobą, natomiast nawy są silnie od siebie oddzielone, co prowadzi do jeszcze silniejszego ukierunkowania przestrzeni⁵.

Podobnie jak w przypadku sklepień również pierwotne ukształtowanie ścian naw bocznych uległo częściowo późniejszym przeróbkom. Jedynie ich górna

³ Badania nad kościołem Mariackim w Stargardzie przeprowadzone zostały w ramach pracy doktorskiej, pisanej przez autorkę pod kierownictwem prof. A. Labudy na Uniwersytecie Humboldta w Berlinie.

⁴ Filary te z czterech stron ujęte są wiązkami trzech słuzek wałkowych, wznoszących się od cokołu aż do strefy kapitelowej, gdzie każda słuzka zwieńczona jest odrębnym kapitelem kielichowym. Ośmioboczny trzon filara posadowiony jest na jednokokowym, wielobocznym cokole i zwieńczony jest profilowaną strefą kapitelową, odpowiadającą szerokością i profilowaniem kapitelem słuzek.

Pewną nieregularność w formie wykazuje zachodni bok filarów: na nim słuzki spływają tylko do $\frac{2}{3}$ wysokości i wsparte są na konsoli; w dolnej partii filary zmieniają kształt: zachodnia płaszczyzna ośmiobocznego trzonu staje się znacznie szersza, tak że prawie osiąga szerokość przekroju filara. W związku z tym na skośnych płaszczyznach ośmioboku powstaje wydajny uskok. Nieregularność tą należy wiązać z ustawionymi pierwotnie przy filarach ołtarzami; poszerzenie dolnej części podpór służyło zapewne jako tylne oparcie dla nastaw ołtarzowych.

⁵ Należy przypuszczać, że również nawa główna, podwyższona wtórnie w trakcie przebudowy kościoła Mariackiego na bazylikę, przekryta była sklepieniem o analogicznej formie żeber, gdyż zachowane z pierwotnej hali kapitele słuzek na filarach międzynawowych od strony nawy głównej wykazują tę samą filigranową formę co kapitele od strony naw bocznych. W przypadku bardziej rozbudowanego profilu żeber jarzmowych w nawie głównej przypuszczalnie również kapitele, na które pierwotnie spływały, posiadałyby inną formę. Przypuszczenie to zostaje również potwierdzone przez porównanie z innymi obiektami z końca XIII i początku XIV wieku.

część ukazuje jeszcze pierwotną formę (ilustr. 5). Natomiast dolna strefa murów obwodowych została przepruta w trakcie dobudowy ciągów kaplic wzdłuż naw bocznych. Zachowane partie murów pierwotnej hali ukazują przestrzenną strukturę ściany. Składa się ona z ciągu nisz⁶, oddzielonych od siebie występującymi przed lico ściany wewnętrznymi skarpami. Zastosowano tu pierwotnie tzw. technikę grubego muru (*mur épais*), polegającą na wprowadzeniu podziału ściany na dwie kondygnacje o różnej grubości. W górnej strefie ściana jest cieńsza i cofnięta w głąb, tylko partie muru pod wiązkami słupek nie cofają się, tworząc rodzaj przyściennych filarów czy wewnętrznych skarp. W miejscu styku tej cieńszej górnej strefy z dolną partią muru, zachowującego całą swoją grubość i mającego charakter strefy cokołowej, powstaje uskok, na którym przebiegał ganek obiegający⁷, przepływający filary przyścienne. W znajdujących się pomiędzy nimi niszach usadowione są wysokie trójłancetowe okna, pozostawiające szerokie pasy muru po obu stronach. Laski okienne mają profil filigranowych wałków i zwieńczone są małymi kapitelikami kielichowymi, co pozwala datować formę okien na koniec XIII wieku. Pierwotnie zarówno nisze jak i okna sięgały niżej i kończyły się mniej więcej w połowie wysokości istniejących dziś kaplic, o czym świadczą wyraźnie czytelne szwy na przedłużeniu linii filarów przyściennych.

W przeciwieństwie do korpusu nawowego po dawnym prezbiterium nie zachowały się żadne ślady; w ostatniej ćwierci XIV wieku musiało ono ustąpić miejsca monumentalnemu chórowi obejmującemu. O tym, że stargardzka fara nie była tzw. „kościółem bezchórowym”⁸, czyli kościołem o zintegrowanym z korpusem chórze, lecz posiadała wyodrębnione jednonawowe prezbiterium, świadczą zachowane w miejscu styku nawy głównej korpusu z chórem półfilary, ustawione prostopadle do osi nawy głównej, stylistycznie nie różniące się od filarów między nawowych. Wskazują one na pierwotne istnienie ściany tęczycy.

Brak pozostałości po wcześniejszym prezbiterium uniemożliwia wysunięcie konkretnych wniosków na temat szczegółów jego założenia. Można jednak przypuszczać, że przy budowie nowego chóru w końcu XIV wieku wykorzystano fundamenty wcześniejszej budowli. Obrys prezbiterium dzisiejszego założenia odpowiadałby w takim razie rzutowi pierwotnego chóru (ilustr. 1). Dlatego też w dotychczasowej literaturze przedmiotu fara stargardzka rekonstruowana

⁶ Nisze te pierwotnie sięgały niżej i kończyły się mniej więcej w połowie wysokości istniejących dziś kaplic, o czym świadczą wyraźnie czytelne szwy na przedłużeniu linii filarów przyściennych.

⁷ Wskazówką na pierwotne istnienie ganku obiegającego w kościele Mariackim w Stargardzie są dwa ostrołukowe, wtórnie zamurowane otwory, zachowane w nawie północnej w miejscu styku korpusu nawowego z kaplicą Mariacką. Mogą one być interpretowane jako pozostałości po ganku (ilustr. 6). Niezbite dowody istnienia ganku obiegającego w hali stargardzkiej można znaleźć w dwóch należących do pierwszej fazy budowy wieżyczkach schodkowych, przylegających od wschodu do naw bocznych korpusu. Od schodów wieży południowej mniej więcej na wysokości dzisiejszej empy kaplic przy obieściu chóru odłącza się kilka stopni, prowadzących do otworu drzwiowego we wschodniej ścianie nawy bocznej, który może być jedynie rozumiany jako wejście na pierwotny ganek obiegający w murze nawy bocznej.

⁸ Opinię o „bezhórowości” hali stargardzkiej jako pierwszy wyraził L. Rohde, a za nim powtórzyli ją G. Chmarzyński i T. Białecki. Łączą oni pierwszą ceglana farę stargardzką z wpływem kościoła Panny Marii w Greifswaldzie i kolegiaty kołobrzeskiej, również błędnie przez Rohdego rekonstruowanej jako kościół bez wyodrębnionego architektonicznie chóru. Por.: L. Rohde, *St. Marien zu Greifswald und die frühe Backsteingotik im wendischen Quartier der Hanse*, Berlin 1940, s.182; G. Chmarzyński, *Od romanizmu do schyłku baroku*, [w:] *Pomorze Zachodnie*, red. J. Deresiewicz, t. 1, Poznań 1949, s. 183; T. Białecki, *Ważniejsze zabytki Stargardu i okolicy*, [w:] *Z dziejów ziemi stargardzkiej*, pod red. B. Dopierają, Poznań 1969, s. 132.

była często jako trójnawowa hala z jednonawowym, trójprzęsłowym chórem o zamknięciu ^{5/8} ₉

Pierwsza ceglana fara stargardzka była najprawdopodobniej budowlą bezwieżową. Na styku korpusu nawowego z dobudowanym wtórnie masywem wieżowym zachowało się pierwotne zamknięcie zachodnie hali w formie szczytu schodkowego, dekorowanego smukłymi ostrołukowymi blendami, w które wpisane są pary wąskich, również ostrołukowych blend (ilustr. 7). Na samym wierzchołku szczytu znajduje się niewielki, wpuszczony w lico muru krzyż łaćniński, flankowany dwiema małymi ostrołukowymi blendami (ilustr. 8). Przed późniejszą dobudową masywu zachodniego swego rodzaju dominantę widoku zewnętrznego stanowiły dwie wieloboczne wieżyczki schodkowe, które zachowały się do dziś w miejscu styku naw bocznych korpusu z obejściem chóru. Mury ich mają wiązanie z murami obwodowymi korpusu nawowego, co świadczy o ich powstaniu w trakcie pierwszej fazy budowy. Od zewnątrz korpus ujęty był skarpami, widocznymi do dziś nad dobudowanymi wtórnie kaplicami (ilustr. 9).

Kościół Mariacki w Stargardzie pozwala zatem jeszcze dziś na stosunkowo szczegółową rekonstrukcję swej wczesnogotyckiej formy i jawi się nam jako jednorodna, wyjątkowo dojrzała budowla jak na prawoodrzańską część Księstwa Pomorskiego końca XIII wieku: krótka, lecz wysoka hala ceglana o smukłych proporcjach i dynamicznym, wyraźnie ukierunkowanym na wschód charakterze przestrzennym.

Wielokrotnie poruszany, a mimo tego ciągle jeszcze otwartym zagadnieniem jest problem datowania pierwszego okresu w historii fary stargardzkiej. Utrudnienie w badaniach stanowi bardzo okrojony zasób źródeł pisanych, dotyczących średniowiecznej historii kościoła, gdyż duża ich część uległa zniszczeniu w pożarze miasta w roku 1635, w którym spłonęło również stargardzkie archiwum miejskie. W nowszej literaturze tematu za datę rozpoczęcia prac przy ceglanym kościele farnym przyjmowano rok 1292, powołując się na dokument z 1622 roku, wmurowany przy okazji naprawy dachu nad chórem w szczyt wschodni¹⁰. Wprawdzie dokument ten, spisany ponad 300 lat po powstaniu kościoła, nie stanowi zbyt wiarygodnej podstawy do datowania; jednak analiza formalna w pełni je potwierdza. Można zatem przyjąć,

⁹ Większość badaczy rekonstruuje pierwszą farę stargardzką jako halę o jednonawowym chórze, nie wszyscy jednak wypowiadają się na temat jego pierwotnego zamknięcia. Jako pierwszy rekonstrukcję zamknięcia chóru pięcioma bokami ośmioboku przedstawił F. Boehmer. Zamieścił on w swej monografii Stargardu rysunki z rekonstrukcjami rzutu, przekroju poprzecznego, widoku bocznego oraz widoku fasady zachodniej z pierwszej fazy budowy kościoła Mariackiego, wykonane przez architekta H. Denekego, który po uprzednich wnikliwych badaniach obiektu prowadził prace restauratorskie kościoła Mariackiego w latach 1905 - 11. Por.: F. Boehmer, op.cit. (patrz przyp.1), s. 36,37. Opinię o rekonstrukcji chóru stargardzkiego jako założenia trzyprzęsłowego o zamknięciu 5/8 powtórzyli m.in. Brück, Säume, Kalita-Skwirzyńska i Stampa. Por.: H. Brück, op.cit. (patrz przyp.1.), s. 8, reprodukcja rysunków Denekego s. 8, 9; M. Säume, op. cit. (patrz przyp.1.), s. 242; K. Kalita-Skwirzyńska, op. cit. (patrz przyp.1.), s. 129, reprodukcja rysunków Denekego s.134; J. Stampa, *Stargard in Pommern*, Bd. 1: Schicksale einer deutschen Stadt, Elmshorn 1978, własnoręczne rys. na s. 26; J. Stampa, op. cit. (patrz przyp. 1), własnoręczny rys. na s. 117.

¹⁰ Treść tego wielokrotnie cytowanego dokumentu jest następująca: „Anno A Nato Mundi Salvatore Jesu Christo MDCXXII, Ab Urbe hac Neo Stargardia condita CCCXXIX, A Primis Templi Mariani Principiis CCCXXX” czyli: „W roku od narodzenia Jezusa Chrystusa 1622, od założenia nowego Stargardu 329, od pierwszej świątyni Marii Panny 330”. Przekaz ten wyraźnie odnosi się do drugiej lokacji miasta w 1292, kiedy to na życzenie mieszkańców miastu zamiast dotychczasowego prawa magdeburskiego nadano prawo lubeckie. Źródło pierwszy raz zacytował: C. Schmidt, op. cit. (przyp.1), s. 13.

że prace przy pierwszej ceglanej farze stargardzkiej rozpoczęte zostały w ostatnim dziesięcioleciu XIII wieku i prowadzone były przez pierwszą ćwierć XIV stulecia¹¹.

Kościół Mariacki w Stargardzie należał więc do jednych z pierwszych świątyń miejskich w prawobrzeżnej części Księstwa Pomorskiego, wzniesionych w cegle. Jeszcze do drugiej połowy XIII wieku cegła była materiałem, pojawiającym się wyłącznie w fundacjach książęcych i biskupich. Młode miasta budowały swe świątynie przy użyciu kwadr granitowych bądź w technice mieszanej¹². Przyczyną tego był duży nakład pracy i wysokie koszty, wiążące się z produkcją cegły, jak i konieczność szczegółowego zaplanowania całego przebiegu budowy jeszcze przed jej rozpoczęciem, gdyż w technice ceglanej fazy produkcji budulca i budowy obiektu były całkowicie od siebie oddzielone. W związku z tym początkowo cegła była droгим materiałem budowlanym, na który pozwolić sobie mogli jedynie zamożni fundatorzy, przez co nabrała charakteru budulca reprezentacyjnego. Poza tym w przeciwieństwie do budownictwa granitowego, w którym niemożliwe było wykonanie bardziej dekoracyjnych elementów detalu architektonicznego, w cegle można było nawiązać do wzorców prestiżowej architektury kamiennej. Stosowana była zatem początkowo przy budowie obiektów reprezentacyjnych¹³.

Biorąc pod uwagę wysoką rangę cegły w początkach jej użytkowania na pobrzeżu Bałtyku nie dziwi fakt, że jako pierwszy obiekt ceglany na terenie Księstwa Gryfitów powstała najbardziej prestiżowa budowla sakralna państwa: katedra w Kamieniu Pomorskim – pierwsza monumentalna świątynia biskupstwa pomorskiego. Najstarsze partie katedry wzniesiono jeszcze przed końcem XII wieku z kwadr granitowych, już wkrótce jednak nastąpiło przejście do techniki ceglanej¹⁴.

Od wczesnego XIII wieku na Pomorzu zaczęły powstawać kościoły klasztorne w cegle, w czym prym wiedli cystersi, którzy już w Danii, będącej pierwotnym

¹¹ Z roku 1324 pochodzi pierwsza wzmianka o fundacji ołtarza (por. H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. 2, Stettin 1925, s. 892), można zatem przypuszczać, że prace przy kościele były wtedy już zaawansowane, nie musi to jednak świadczyć o ukończeniu budowy.

Otwartą kwestią pozostaje pytanie o chronologię budowy pierwszej fary stargardzkiej. Wzmianki źródłowe z drugiej połowy XIII wieku wskazują na to, że przed powstaniem ceglanoego kościoła farnego na jego miejscu istniała już wcześniejsza świątynia, prawdopodobnie wzniesiona z kwader granitowych. Można by więc przypuszczać, że podobnie jak w przypadku kolegiaty kołobrzesckiej w pierwszym etapie budowy do istniejącego kościoła dostawiono ceglany korpus nawowy, po czym po rozebraniu starego kościoła przystąpiono do budowy chóru (odnośnie ustalenienia chronologii budowy kolegiaty w Kołobrzegu w oparciu o badania archeologiczne patrz: I. Galicka, Z. Świechowski, *Problemy konserwatorskie kolegiaty w Kołobrzegu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXIV, nr 3/4, 1962, s. 424-428). Możliwe jednak, że to chór dostawiono do starego kościoła (być może salowego), a korpus nawowy powstał dopiero w drugim etapie budowy.

¹² Większość granitowych kościołów miejskich musiało z czasem ustąpić miejsca świątyniom ceglany, w związku z czym, duża ich część nie jest zachowana. Dobrym przykładem wczesnego pomorskiego budownictwa miejskiego są m.in. kościoły w Gardnie, Piasecznie i Baniach oraz kościół św. Mikołaja w Gützkow i kościół Mariacki w Gryfinie.

¹³ Szczegółowe omówienie kryteriów, decydujących o wyborze budulca oraz historycznego znaczenia granitu i cegły w XIII w. przedstawił: J. Jarzewicz, op.cit. (patrz przyp. 2), s. 67-72; W odniesieniu do Marchii Brandenburskiej zjawisko wyłącznego występowania cegły w fundacjach książęcych aż do drugiej połowy XIII w. omówił: E. Badstübner, *Beobachtungen zur Rezeption von Mustern der Hausteinarbeit durch die Backsteinbaukunst in der Mark Brandenburg*, [w:] *Mittelalterliche Backsteinbaukunst und bildende Kunst im Ostseeraum*, Greifswald 1987, s. 52, 55; O powiązaniu użycia cegły z rodem panującym i wynikającym z tego prestiżowym charakterze tego budulca w Danii w XII i XIII w. pisał: T. Kunz, „Herrscherikonographie“ und Baumaterial in der frühesten Backsteinarchitektur Seelands und die Rolle der Zisterzienserkirchen, [w:] *Architektur im weltlichen Kontext (=Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser*, Bd. 4), hrsg. D. Schumann, Berlin 2001, s. 44-78.

¹⁴ Szczegółowy opis oraz omówienie problematyki datowania i genezy form katedry kamieńskiej patrz: Sz. Skibiński, *Katedra w Kamieniu Pomorskim*, Poznań 2002.

źródłem pomorskiej architektury ceglanej, byli motorem rozwoju i popularyzacji tej techniki budowlanej. Oni to, wznosząc w Kołbaczu, Eldenie i Dargunie pierwsze na terenie Księstwa Pomorskiego w pełni ceglane kościoły, przyczynili się znacznie do rozpowszechnienia nowego budulca na tym terenie¹⁵. Budowa założeń cysterskich wspierana była przez władców terytorialnych, ich kościoły były fundacjami książęcymi. W kolejnych dziesięcioleciach XIII wieku na Pomorze napływać zaczęły też inne zakony: obok żeńskiej linii cystersów pojawili się templariusze, joannici, augustianie - eremici i augustianki, dominikanie oraz franciszkanie. Również i te zakony, sprowadzone przez książąt pomorskich, cieszyły się ich wsparciem i przeważnie wznosiły swe kościoły w cegle. Były to jednak, zwłaszcza w położonej na wschód od Odry części Pomorza, w większości budowle salowe mniejszych rozmiarów¹⁶.

Generalnie można więc zauważyć, że początkowo to zakony przodowały na Pomorzu w budownictwie ceglonym. Nie dziwi zatem, że to właśnie ich kościoły wielokrotnie służyły za wzorzec i źródło inspiracji, gdy w drugiej połowie XIII wieku również i miasta pomorskie zaczęły wznosić swe świątynie przy użyciu cegły. Zwraca uwagę fakt, że to przejście od techniki kwadr granitowych do cegły w budownictwie farnym nastąpiło początkowo jedynie w zachodniej części Księstwa Pomorskiego, w dzielnicy dymińskiej¹⁷. Miasta położone w tej części Pomorza lokowane były przez księcia Warcisława III na prawie lubeckim, dzięki czemu od początku bardziej nastawione były na dalekosiężny handel morski i utrzymywały bliższe stosunki z Lubeką i miastami Meklemburgii, gdzie już koło połowy XIII wieku budowano ceglane kościoły farne. Prędzej stały się one członkami Hanzy i wcześniej przeżyły wzrost gospodarczy niż miasta, położone w dzielnicy szczecińskiej, które przy lokacji otrzymały od księcia Barnima I magdeburskie prawo miejskie. Mimo dość szybkiego rozwoju do końca XIII wieku miały one jednak jedynie znaczenie lokalne. Umocnienie pozycji gospodarczej miast dzielnicy dymińskiej i rosnący dobrobyt

¹⁵ Pierwsze dwa klasztory cysterskie na Pomorzu ufundowane zostały w Kołbaczu (1173) i Dargunie w dzisiejszej Meklemburgii (1172) w powiązaniu z wyprawami wojennymi duńskiego króla Waldemara I. Były one filiacjami duńskiego klasztoru Esrom na Seelandii, bezpośredniej filii Clairvaux. Po dwóch dziesięcioleciach nastąpiło przeniesienie się mnichów z Dargunu, którzy założyli trzeci konwent cysterski na Pomorzu – klasztor w Eldenie. W roku 1209 opuszczony klasztor w Dargunie reaktywowano i ponownie zasiedlono przez cystersów, tym razem przez mnichów z meklemburskiego Doberanu. W latach dwudziestych XIII wieku mnisi rozpoczęli budowę dużych kościołów klasztornych, budowanych od początku w cegle. Por. m.in.: N. Kiesewetter, T. Kunz, F. Schönrock, *Ein interdisziplinäres Forschungsprojekt zum Kloster Eldena*, [in:] *Spiritualität und Herrschaft (=Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser*, Bd. 5), red. Oliver H. Schmidt, H. Frenzel, D. Pötschke, Berlin 1998, s. 206–222; Ch. Kratzke, *Das Zisterzienserkloster Dargun in Mecklenburg-Vorpommern*, Petersberg 2003; do Kołbacza m.in.: Z. Radacki, op. cit. (patrz przyp. 2), s. 94–100 i Sz. Skibiński, op. cit. (patrz przyp. 1), s. 111–113.

¹⁶ W drugiej połowie XIII wieku powstały m.in. kościoły zakonu cysterek w Marianowie (jednonawowa, czteroprzęsłowa, trójbocznie zamknięta budowla salowa z cegły), w Szczecinie (kościół salowy) i w Koszalinie (budowla ceglana na rzucie prostokąta) oraz kościół augustianek w Pyrzycach (budowla ceglana na planie prostokątnym). W końcu XIII wieku templariusze wzniesli w Chwarszczanach jednonawową, trzyprzęsłową kaplicę o zamknięciu 5/8, którą do wysokości parapetów okiennych wymurowano z kwader granitowych, pochodzących z istniejącej na tym miejscu wcześniejszej kaplicy granitowej, powyżej gzymsu okapnikowego natomiast jako budulca użyto cegły.

¹⁷ Terytorium Księstwa Pomorskiego po śmierci Bogusława I podzielone zostało w 1187 roku na dwie części: dzielnicę dymińską, położoną pomiędzy Greifswaldem a Pojezierzem Meklemburskim i dzielnicę szczecińską, sięgającą na zachód od Odry do zachodniej granicy regionu Uckermark i obejmującą tereny Księstwa na wschód od Odry. Po śmierci księcia dymińskiego Warcisława III w 1264 roku obie części zostały ponownie zjednoczone. Por.: D. Lucht, *Pommern. Geschichte, Kultur und Wirtschaft bis zum Beginn des 2. Weltkrieges*, Köln 1988, s. 30–31.

ich mieszkańców wkrótce pociągnęły za sobą znaczne nasilenie miejskiego ruchu budowlanego. Pojawiła się chęć posiadania bardziej reprezentacyjnych kościołów farnych; na miejscu dotychczasowych prostych kościołów granitowych zaczęto budować okazałe fary przy użyciu prestiżowego budulca, jakim w tym czasie była cegła. Tak więc w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIII wieku w samym tylko Greifswaldzie powstały jednocześnie trzy ceglane kościoły parafialne¹⁸. Równocześnie wzniesiono też kościoły parafialne Panny Marii w Anklam¹⁹ oraz św. Piotra w Altentreptow²⁰.

W dzielnicy Barnima I natomiast użycie cegły w tym czasie pozostawało jeszcze ściśle związane z osobą władcy. W Szczecinie, rezydencji książęcej, w latach sześćdziesiątych XIII wieku rozpoczęto budowę dwóch okazałych kościołów ceglanych. Z inicjatywy Barnima I jako przyszłe miejsce pochówku rodziny książęcej zaczęto wznosić kolegiatę p.w. Panny Marii²¹, budowlę, która miała w przyszłości wywrzeć znaczący wpływ na dalszy rozwój architektury farnej w położonej na wschód od Odry części Księstwa Pomorskiego. Wkrótce po niej zaczęto w Szczecinie budować ceglany kościół parafialny p.w. św. Jakuba, któremu w przeciwieństwie do wszystkich dotychczasowych far pomorskich nadano formę bazyliki²². Był on zatem pierwszym w pełni ceglany kościołem parafialnym w dzielnicy szczecińskiej. Wczesne użycie cegły należy jednak również i tu wiązać ze wsparciem książęcym; nie był to jeszcze kościół budowany samodzielnie przez miasto.

Pod koniec XIII wieku, wreszcie i położone w szczecińskiej dzielnicy miasta pomorskie zaczęły bardziej ukierunkowywać się na dalekosiężny handel morski i nawiązywać kontakty ze znaczniejszymi miastami nadmorskimi. Dzięki temu już wkrótce przeżyły szybki wzrost gospodarczy, co pociągnęło za sobą znaczne ożywienie ruchu budowlanego we wschodniej części Księstwa Pomorskiego. Od końca XIII wieku powstał na tym terenie cały szereg ceglanych kościołów miejskich: budowę kościoła św. Mikołaja w Wolinie i Panny Marii w Stargardzie rozpoczęto w ostatnim dziesięcioleciu XIII wieku, kościół mariacki w Gryficach zaczęto około 1300 roku, a kościoły Panny Marii w Trzebiatowie i Nowogardzie we wczesnym XIV wieku. Bardzo bliskie pokrewieństwo w formie wykazuje też kolegiata w Kołobrzegu, rozpoczęta około 1300 roku i różniąca się od wymienionych

¹⁸ Greifswaldzki kościół Panny Marii (trzynawowa, pięcioprzęsłowa hala o zintegrowanym z korpusem chórze, tzw. „bezhórowa”), kościół św. Mikołaja (trzynawowa, pięcioprzęsłowa hala o nieznanym zamknięciu wschodnim) oraz kościół św. Jakuba (dwunawowa, pięcioprzęsłowa hala tzw. „bezhórowa”) zostały imiennie wzmiankowane w 1280 roku. Więcej szczegółów patrz: H. Heyden, *Die Kirchen Greifswalds und ihre Geschichte*, Berlin 1965. Zapewne wpływ na to nagłe wzmoczenie ruchu budowlanego w Greifswaldzie miała trwająca w pobliskiej Eldenie budowa założenia cysterskiego.

¹⁹ Kościół Mariacki w Anklam pierwotnie miał formę trzynawowej hali ceglanej z jednonawowym, prosto zamkniętym chórem. Por.: *Dehio Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Die Bezirke Neubrandenburg, Rostock, Schwerin*, hrsg. E. Badstübner, S. Badstübner-Gröger, B. Becker, Ch. Stepansky, H. Trost, Berlin 1968, s. 10.

²⁰ Kościół św. Piotra w Altentreptow powstał w dwóch etapach: w drugiej połowie XIII wieku otrzymał formę czteroprzęsłowej hali z pojedynczą wieżą zachodnią na osi. Pierwotne zamknięcie wschodnie jest nieznanne, gdyż ustąpić musiało późniejszemu chórowi obejściowemu. Por.: M. Barth, *Gotische Backsteinkirchen in Mecklenburg-Vorpommern*, Leipzig 1993, s. 2.

²¹ Kościół został w 1830 roku doszczętnie rozebrany z racji złego stanu technicznego. Dokładniejsze informacje o formie – patrz niżej. Por. też: C. Fredrich, *Die ehemalige Marienkirche zu Stettin und ihr Besitz*, „Baltische Studien”, (N.F.), Bd. 1, Stettin 1918.

²² Trzynawowy, czteroprzęsłowy korpus nawowy kościoła św. Jakuba powstał najprawdopodobniej w trzeciej ćwierci XIII wieku. Około 1300 roku dobudowano do niego chór obejściowy i fasadę dwuwieżową. Por.: W. Łopuch, op. cit. (patrz przyp. 1), s. 70.

far jedynie wyższą od nich rangą i zamożniejszym fundatorem. Kościoły te, łącznie z kolegiatą kołobrzeską, stanowią wyjątkowo jednolitą stylistycznie i formalnie grupę o bardzo podobnych bryłach (ilustr.10,11): wszystkie one są krótkimi, cztero- lub pięcioprzęsłowymi halami o wyodrębnionych jednonawowych, dwu- lub trzyprzęsłowych chórach (wyjątek stanowił „bezcórowy” Wolin)²³. Ich jasne, lekkie w proporcjach korpusy o wysokości około 16-19 m dzielone są na nawy przez szerokie, mocno profilowane podłucza arkad, wsparte na ośmiobocznych filarach. Na wschodnich i zachodnich ścianach korpusów wszystkich budowli tej grupy występują półfilary o przekroju połowy ośmioboku, dzięki czemu prostokątne przeszła naw bocznych konsekwentnie na całej długości hali odizolowane są od przestrzeni naw bocznych i podkreślona zostaje oś wschód – zachód.

To krótkie przedstawienie początków architektury ceglanej na terenie Księstwa Pomorskiego ukazuje, że stargardzka hala mariacka nie była budowlą o wyjątkowym znaczeniu dla początków rozwoju ceglano-budownictwa farnego na Pomorzu, lecz powstała w toku rozkwitu gospodarczego miast dzielnicy szczecińskiej jako jeden z pierwszych obiektów całej grupy podobnych budynków kościelnych. W Stargardzie ten przełom w sytuacji gospodarczej związany był w dużej mierze ze zmianą prawa miejskiego. Miasto otrzymało początkowo, jak większość lokacji Barnima I, prawo magdeburskie. W latach osiemdziesiątych XIII wieku przy wsparciu ze strony księcia, który nadał miastu szereg przywilejów²⁴, rozpoczął się powolny rozwój gospodarczy miasta. Poprzez przyjęcie Stargardu do sojuszu obronnego, zawartego pomiędzy głównymi miastami nadmorskimi (tzw. Rostocker Landfriedensbündnis)²⁵ i aktywniejszy udział w handlu morskim nawiązał on bliższy kontakt z miastami lokowanymi na prawie lubeckim²⁶. Liczne korzyści, płynące dla warstwy kupieckiej i dla rozwoju handlu dalekosiężnego z faktu lokacji na prawie lubeckim, wpłynęły na decyzję wystąpienia mieszczan stargardzkich do księcia Bogusława IV z prośbą

²³ Św. Mikołaja w Wolinie: pięcioprzęsłowa hala o zintegrowanym z korpusem chórze (tzw. „bezcórowa”) i wieży zachodniej na jeszcze stosunkowo nieregularnym rzucie; silnie zniszczony podczas II wojny światowej; odbudowany. Panny Marii w Gryficach: czteroprzęsłowa hala o trzyprzęsłowym, prosto zamkniętym chórze i wieży zachodniej. Kolegiata w Kołobrzegu: pierwotnie trójnawowa, pięcioprzęsłowa hala z trójprzęsłowym chórem o zamknięciu 5/10 i masywem zachodnim. Wbrew panującej przez pewien czas w literaturze tematu opinii o pierwotnej „bezcórowości” kolegiaty kołobrzeszkiej wyodrębniony chór, jak stwierdzono w trakcie badań wykopaliskowych, od początku należał do całościowej koncepcji kościoła. Budowę jego zaczęto natomiast dopiero w 1323 roku po ukończeniu korpusu nawowego i rozebraniu poprzedniego, stojącego na miejscu późniejszego chóru, kościoła. Por.: I. Galicka, Z. Świechowski, op. cit. (patrz przyp. 9), s. 424–425. Panny Marii w Trzebiatowie: czteroprzęsłowy korpus halowy, dwuprzęsłowy chór o zamknięciu 5/10, wieża zachodnia. Nowogard: pierwotnie trójprzęsłowa hala z dwuprzęsłowym chórem o zamknięciu 5/8 i wieżą zachodnią. Duże podobieństwo z pomorską grupą parafialnych kościołów halowych wykazuje też zaczęty około 1300 roku kościół franciszkański św. Jana w Szczecinie. Jest to bezwieżowa, trójnawowa, siedmioprzęsłowa hala z trójprzęsłowym chórem o centralizującym zamknięciu 7/10. Omówienie kościołów kręgu hal pomorskich patrz: K. Kalita-Skwirzyńska, op. cit. (patrz przyp. 2), s. 3–21.

²⁴ Bogusław IV przyznaje miastu m.in. kolejne ulgi podatkowe. G. Kratz, R. Klempin, *Die Städte der Provinz Pommern. Abriss ihrer Geschichte, zumeist nach Urkunden*, Berlin 1865, s. 358.

²⁵ Sojusz ten zawarty został dnia 13.06.1283 pomiędzy księciem pomorskim Bogusławem IV, księciem Rugii, księżętami meklemburskimi oraz innymi władcami terytorialnymi a Lubeką, Wismarem, Rostokiem, Stralsundem, Greifswaldem, Szczecinem, Demminem i Anklam. Był to sojusz obronny, skierowany przeciwko ekspansji margrabiów brandenburskich. Por.: F. Boehmer, op. cit. (patrz przyp.1), s. 47.

²⁶ Poza tym pod koniec XIII wieku do regionu stargardzkiego napłynęła fala ludności, pochodząca z zachodnioniemieckich terenów nadmorskich (Niedersachsen), która przybyła do Stargardu przede wszystkim drogą przez Anklam, będącego od momentu lokacji miastem o prawie lubeckim. Por.: F. Boehmer, op. cit. (patrz przyp.1), s. 47–53.

o zmianę prawa miejskiego. Ponowna lokacja miasta nastąpiła w październiku 1292 roku. Wkrótce po przyjęciu nowego prawa, wiążącego się również z dążeniem miasta do uzyskania pełnej autonomii, mieszkańcy Stargardu uzyskali zgodę księcia na zburzenie grodu kasztelańskiego, co oznaczało daleko idące uniezależnienie się od władzy książęcej. Z tymi tak ważnymi dla dalszego rozwoju gospodarczego miasta wydarzeniami łączone jest też rozpoczęcie budowy ceglano-ceglanego kościoła parafialnego (patrz przyp. 10). Zastąpił on istniejący wcześniej na tym miejscu, zapewne granitowy kościół parafialny²⁷. Nowa, ceglana fara była wyrazem rosnących aspiracji mieszczan stargardzkich. Cegła jednakże, jak wyżej przedstawiono, w tym czasie nie była jeszcze w miastach dzielnicy szczecińskiej zbyt często stosowanym materiałem w budownictwie farnym. Pojawia się zatem pytanie, dokąd skierowano się w poszukiwaniu inspiracji dla form ceglano-ceglanej fary, które regiony artystyczne i które obiekty mogły posłużyć jako wzorce dla stargardzkiego kościoła Mariackiego.

Wybór typu kościoła halowego dla fary szybko bogacącego się Stargardu nie jest zaskakujący. Był on w tym czasie już szeroko rozpowszechniony w sąsiednich regionach i w położonej na zachód od Odry części Księstwa Pomorskiego, dokąd trafił z Westfalii w związku ze zjawiskiem tzw. kolonizacji. Budownictwo halowe miało wtedy już w Westfalii długą, sięgającą aż XI wieku tradycję. Około 1200 roku pod wpływem architektury południowozachodniej Francji, która w XII wieku była regionem dynamicznie rozwijającej się architektury halowej²⁸, w Westfalii wykształcił się jednorodny typ krótkiej hali o zbliżonych do kwadratu przęsłach nawy głównej i nieco węższych przęsłach naw bocznych, przekrytej kopułastymi sklepieniami²⁹. Poprzez napływ kolonistów na tereny nadbałtyckie idea hali westfalskiej trafiła do Niemiec północnych, gdzie z braku złóż kamienia ciosowego przeniesiona została na cegłę. Tak więc w 1 połowie XIII wieku zaczęły tu powstawać pierwsze hale w romańskich jeszcze formach, o nawach jednakowej szerokości i kwadratowych przęsłach (fara w Gadebusch, kościół św. Piotra w Lubece). Około 1250 roku typ hali westfalskiej zrealizowany został w monumentalnej formie w kościele Mariackim w Lubece.

Pochodzenie idei kościoła halowego na Pomorzu jest zatem stosunkowo łatwe do rozpoznania. Jednak przy dokładniejszym przyjrzeniu się można zauważyć, że charakter przestrzenny i forma rzutu stargardzkiej hali znacznie różnią się od typu westfalskiego. Hale Westfalii z racji kwadratowej formy przęsła i uwarunkowanych tym szerokich odstępów pomiędzy filarami mają bezkierunkowy charakter. Poszczególne przęsła są mocno oddzielone od siebie szerokimi gurtami i podłuczami arkad. Poprzez połączenie tego systemu żeber ze sklepieniami kopułastymi wnętrza

²⁷ Można przypuszczać, że widoczne w partii podwieżowej fragmenty murowane z kamieni narzutowych stanowią wkomponowaną w późniejszą budowlę pozostałość po ścianie zachodniej pierwszego kościoła parafialnego na tym miejscu.

²⁸ We Francji w 1 połowie XII wieku począwszy od doliny Rodanu aż do wybrzeży Morza Śródziemnego, w Langwedocji, Poitou i Anjou powstają trójnawowe hale kryte trzema równoległymi kolebkami. Rzuty tych dolnofrancuskich hal w połowie XII wieku wprowadzone zostają do architektury terenów nad dolną Loarą, przy czym akwitańską kopułę i łuk ostry połączono z żebrami krzyżowym. Powstałe w ten sposób sklepienie kopulaste stosowano w halach o kwadratowych przęsłach. Wybitnym przykładem tej grupy jest katedra w Poitiers.

²⁹ Więcej na temat genezy typu kościoła halowego patrz: W. Anderson, *Der Ursprung der nordischen Hallenkirche*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte”, Bd. 59, 1930, s. 297-300.

hal westfalskich sprawiają wrażenie dostawionych do siebie odrębnych, zamkniętych w sobie jednostek przestrzennych. Całkiem inny charakter ma kościół Mariacki w Stargardzie i grupa hal pomorskich: w związku z prostokątną formą przęsła w nawie głównej odstęp między filarami są mniejsze. Poprzez połączenie tego typu rzutu z filarami kantowanymi, półfilarami na wschodniej i zachodniej ścianie korpusu nawowego, szerokimi podłęczami arkad i wąskimi gurtami zatarte zostają granice między poszczególnymi przęsłami w każdej z naw i podkreślony zostaje kierunek wschód – zachód (ilustr. 4). W przeciwieństwie do bezkierunkowych hal westfalskich mamy tu do czynienia z dynamicznym, ukierunkowanym charakterem przestrzennym. Stargardzki kościół Mariacki nie był zatem oparty na westfalskich wzorcach. Typ hali o ukierunkowanym charakterze przestrzennym z odizolowanymi od siebie nawami po raz pierwszy pojawił się w kościele św. Elżbiety w Marburgu, budowli zdradzającej silne wpływy katedry w Reims. Marburski halowy korpus nawowy powstał w trzeciej ćwierci XIII wieku³⁰ na rzucie o katedralnym charakterze z klasycznymi przęsłami *travée* w nawie głównej i o połowę węższymi nawami bocznymi. Ustawienie filarów jest gęste, gurdy posiadają jedynie nieco szerszy profil niż diagonalne żebra sklepienne. Podłęcz arkad natomiast są szersze i bogato profilowane, dzięki czemu nawy sprawiają wrażenie odizolowanych od siebie jednostek i przestrzeń nabiera wyraźnego ukierunkowania ku wschodowi, które dodatkowo podkreślone zostaje za pomocą filarów kantowanych. Tak więc w Marburgu powstała hala o nowym, niespotykanym dotąd w tej formie charakterze przestrzennym. Ten nowy typ hali spotkał się w ostatnich dziesięcioleciach XIII wieku z szerokim naśladownictwem w Hesji, Nadrenii, Turynii i Saksonii.

Prawdopodobnie również pod wpływem Marburga w latach sześćdziesiątych XIII wieku rozpoczęto budowę kolejnej hali o ukierunkowanym charakterze przestrzennym: kościoła klasztorного cystersów w Haina, w którym tymi samymi środkami co w Marburgu nadano przestrzeni wnętrza dynamiczny charakter o wyraźnie podkreślonym kierunku ku strefie ołtarzowej. Jako dodatkowy element podkreślający to ukierunkowanie wprowadzono tu jeszcze na zachodniej ścianie korpusu półfilary, odpowiadające formą połowie przekroju kantowanych filarów międzynawowych, co w rezultacie doprowadziło do konsekwentnego odizolowania poszczególnych naw od siebie. W latach osiemdziesiątych XIII wieku typ hali o ukierunkowanym charakterze przestrzennym przejęty został przez kościół cysterski w Neuenkamp (Franzburg) na terenie pomorskiego Księstwa Rugii, gdzie przeniesiony został na technikę ceglana.

Zarówno jednak kościół św. Elżbiety w Marburgu, jak i kościoły cysterskie w Haina i Neuenkamp posiadały transept, element obcy halom mieszczkańskim. W architekturze farnej przyjął się beztranseptowy wariant hali o ukierunkowanym charakterze przestrzennym: w ostatniej ćwierci XIII wieku nowy, dynamiczny typ hali pojawił się aż w kilku miastach północnych Niemiec równocześnie: kościoły Mariackie w Neubrandenburgu i Grimmen, św. Piotra w Altentreptow oraz

³⁰ Michler w oparciu o badania dendrochronologiczne datuje początek budowy korpusu nawowego w Marburgu na lata około 1244-1248. Termin ukończenia prac przy korpusie łączy z poświęceniem kościoła w roku 1283. J. Michler, *Die Elisabethkirche zu Marburg in ihrer ursprünglichen Farbigeit*, Marburg 1984, s. 35-36.

kościół Panny Marii³¹ i św. Mikołaja w Greifswaldzie są halami o prostokątnych przęsłach w nawie głównej i uwarunkowanych tym niewielkich odstępach między filarami, mają szerokie podłucza arkad i półfilary na wschodniej i zachodniej ścianie korpusu. Poza kościołem w Neubrandenburgu mamy tu doczynienia ze stosunkowo krótkimi, przeważnie pięcioprzęśłowymi halami³². W przeciwieństwie do stargardzkiego kościoła Mariackiego są to jednak budowle „bezchórowe”, czyli hale bez wyodrębnionego architektonicznie chóru.

Połączenie beztranseptowego korpusu halowego o ukierunkowanej przestrzeni z jednonawowym chórem zrealizowano natomiast w kościele kolegiackim Panny Marii w Szczecinie. W rozpoczętym około 1263 roku chórze zastosowano jeszcze dość archaiczne w formie kwadratowe przęsła, lecz już w korpusie halowym, będącym w budowie od lat siedemdziesiątych bądź osiemdziesiątych XIII wieku³³, wprowadzono prostokątne przęsła w nawie głównej i o połowę węższe nawy boczne (ilustr. 12). Rzut i charakter przestrzenny halowego korpusu kolegiaty szczecińskiej był zaskakująco podobny do założenia kościoła Mariackiego w Stargardzie: w obu przypadkach mamy do czynienia z krótkimi, czteroprzęśłowymi halami o prawie identycznych wymiarach. Forma przęseł i system żeber sklepiennych (wąskie gurty, odpowiadające formą żebrów diagonalnym, w połączeniu z szerokimi podłuczami arkad) były identyczne. Również konsekwentne oddzielenie poszczególnych naw od siebie poprzez wprowadzenie półfilarów na wschodniej i zachodniej ścianie korpusu było wspólne obu realizacjom.

Kolegiata w Szczecinie była jednak w przeciwieństwie do fary stargardzkiej fundacją księżęcą. Natomiast w kościołach budowanych przez miasta schemat beztranseptowej hali o ukierunkowanej przestrzeni z jednonawowym chórem

³¹ Od czasu publikacji L. Rohde w latach 40. (op. cit., patrz przyp. 8) w kolejnych dziesięcioleciach wśród polskich historyków sztuki utarło się pojęcie „typu gryfijsko-kołobrzeszkiego”, mylnie sugerujące wzorcowy charakter kościoła Panny Marii w Greifswaldzie dla rozwoju architektury pomorskiej i bliskie pokrewieństwo pomiędzy nim a kolegiatą w Kołobrzegu. Kościół kołobrzeszki jednakże znacznie różni się od realizacji greifswaldzkiej zarówno rozwiązaniem partii chórowej i zachodniej jak i formą artykulacji ścian (patrz przyp. 41). Nie można zatem mówić o „typie gryfijsko-kołobrzeszkim”. Jedynym łączącym oba kościoły elementem jest forma pięcioprzęśłowego, beztranseptowego korpusu halowego o ukierunkowanym charakterze przestrzennym, czyli rozwiązanie, które równocześnie z kościołem Panny Marii pojawiło się również w greifswaldzkim kościele św. Mikołaja i farze w Grimmen oraz jako czteroprzęśłowe rozwiązanie w szeregu innych kościołów miejskich (m.in. w Altentreptow oraz w Wittstock na terenie Marchii Brandenburskiej). Kościół Mariacki w Greifswaldzie był zatem tylko jednym z ogniw rozwoju architektury fary, a nie wzorcowym dziełem, w którym „najwcześniej zrealizowano tzw. mieszczański schemat ukształtowania przestrzeni świątyni miejskiej w nowych, gotyckich formach”, jak pisała K. Kalita-Skwirzyńska. Por.: K. Kalita-Skwirzyńska, *Stargard...*, op. cit. (patrz przyp. 1), s. 130.

³² Zarówno sześcioprzęśłowa hala św. Elżbiety w Marburgu jak i dziewięcioprzęśłowy korpus kościoła cysterskiego w Haina i siedmioprzęśłowy korpus cystersów w Neuenkamp zestawione są z transeptem oraz wyodrębnionym architektonicznie chórem, dzięki czemu wnętrza tych budowli sprawiają wrażenie mocno wydłużonych. Kościół w Neubrandenburgu jako jedyny z wymienionej grupy far także posiada długi, dziewięcioprzęśłowy korpus. Jednak z braku transeptu oraz odrębnego chóru przestrzeń jego wnętrza nie ma tak wydłużonego charakteru, jak w realizacjach w Marburgu, Hainie i Neuenkamp.

³³ W roku 1278 w krypcie kościoła Mariackiego w Szczecinie pochowano księcia Barnima I, w związku z czym można przyjąć, że prace przy chórze były w tym czasie już zakończone. Fredrich jako rok ukończenia chóru i podjęcia prac przy korpusie bez przekonującego uzasadnienia podaje rok 1266, co byłoby bardzo wczesnym datowaniem hali szczecińskiej. Źródła pisane dowodzą, że w roku 1280 ufundowano pierwszy ołtarz, w latach 1281-1322 doszło jeszcze 14 kolejnych fundacji ołtarzy, co może świadczyć o tym, że korpus nawowy znajdował się w tym czasie w budowie. W przeciwieństwie do poglądów Fredricha uważam, że rok 1280 nie powinien w żadnym wypadku być przyjmowany za datę ukończenia; fundacje ołtarzy wielokrotnie są dowodem na podjęcie budowy lub trwanie prac budowlanych, gdyż stanowiły one jeden ze sposobów finansowania budowy. Por. C. Fredrich, op. cit. (patrz przyp. 18), s. 161-163.

zastosowano w ostatniej ćwierci XIII wieku w marchijskich farach mariackich w Wittstock i w Berlinie, z pewnością pod wpływem kościołów klasztornych dominikanów w Neuruppin, Prenzlau i Berlinie³⁴. Rzeczywiście od drugiej połowy XIII wieku beztranseptowa hala o ukierunkowanej przestrzeni stała się obok założeń bazylikowych ulubionym typem korpusu nawowego, stosowanym przez zakony mendykanckie na południowym pobrzeżu Bałtyku, a zwłaszcza przez dominikanów: w Stralsundzie, Neuruppin i Prenzlau oraz nieco później w Berlinie i Brandenburgu wzniesli oni hale z przęsłami o kształcie wąskich prostokątów w nawie głównej i systemem sklepień o cienkich gurtach, odpowiadających formą żebrom diagonalnym i szerokich podłęczach arkad, wprowadzających wyraźne ukierunkowanie przestrzeni ku strefie ołtarzowej³⁵. Ten typ korpusu nawowego łączony był w kościołach zakonów mendykanckich z wyodrębnionym, jednonawowym chórem o poligonalnym zamknięciu.

Pod względem rzutu i charakteru przestrzeni wspomniane kościoły mendykanckie oraz powstałe pod ich wpływem kościoły parafialne w Wittstock i Berlinie bardzo bliskie są stargardzkiej farze Mariackiej. Elementem znacznie je jednak od siebie różniącym jest forma artykulacji ścian naw bocznych. Budowle mendykanckie oraz wzorowane na nich kościoły miejskie mają płaszczyznowo potraktowane ściany: dominującym elementem jest gładka ściana, której podziały wyznaczają jedynie pojedyncze słuszki, na które spływają żebra sklepienne oraz okna naw bocznych, sprawiające wrażenie bezpośrednio wyciętych z muru (ilustr. 14). Strefa ściany pod oknami pozostaje całkowicie gładka, bez wprowadzenia jakichkolwiek podziałów ani elementów rytmizujących. W przeciwieństwie do tego stargardzki kościół Mariacki miał, jak i pozostałe obiekty pomorskiej grupy hal, przestrzenną strukturę ściany z systemem ganku obiegającego. Okna naw bocznych umieszczone są tutaj w głębokich niszach, oddzielonych od siebie masywnymi, występującymi przed lico ściany skarpami wewnętrznymi (ilustr. 5).

Ten typ przestrzennej struktury ściany, wykonanej w technice grubego muru (*mur épais*), pierwszy raz w architekturze ceglanej południowego pobrzeża Bałtyku wprowadzono w głównym kościele parafialnym Lubeki p.w. Panny Marii. Ta rozpoczęta około 1250 roku hala powstała z przebudowy romańskiej bazyliki, którą przerobiono na budowlę o trójnawowym, beztranseptowym korpusie z również halowym, trójnawowym, prosto zamkniętym chórem, przez co kościół od

³⁴ Por.: E. Badstübner, *Stadtkirchen der Mark Brandenburg*, Berlin 1983, s. 23.

³⁵ Kościół dominikanów w Prenzlau jest trójnawową, sześcioprzęsłową halą o dwuprzęsłowym chórze, zamkniętym 5/8. Prace przy nim prowadzone były od lat siedemdziesiątych XIII wieku. Równocześnie w Neuruppin istniejący kościół salowy przebudowano na trójnawową, pięcioprzęsłową halę z pięcioprzęsłowym chórem o zamknięciu 7/12. Kościoły dominikanów w Berlinie (trójnawowa, siedmioprzęsłowa hala z dwuprzęsłowym chórem i zamknięciu 5/8) i w Brandenburgu (trójnawowa, sześcioprzęsłowa hala z czteroprzęsłowym chórem, zamkniętym 5/8) wzniesiono we wczesnym XIV wieku. Więcej na temat rozwiązań korpusów nawowych w kościołach mendykanckich patrz: K. Hillebrand, *Das Dominikanerkloster zu Prenzlau*, Berlin 2003, s. 167, 181-189, rzuty na s. 170-171. W większości korpusów nawowych wymienionych kościołów nie wprowadzono półfilarów na przedłużeniu linii podpór arkadowych. Wzorowane na tych świątyniach dominikańskich kościoły parafialne w Berlinie i Wittstock posiadają natomiast pary półfilarów na wschodniej i zachodniej ścianie korpusu.

zewnątrz sprawiał wrażenie bezchórowego³⁶. Budowa tej monumentalnej hali nie została jednak doprowadzona do końca, gdyż już w latach siedemdziesiątych XIII wieku porzucono projekt halowy i na miejscu dawnej partii wschodniej zaczęto budować bazylikowy chór obejściowy, wzorowany na zachodnioeuropejskiej architekturze katedralnej. Wydarzenie to wywarło znaczący wpływ na cały dalszy rozwój architektury farnej na południowym wybrzeżu Bałtyku: typ bazyliki stał się teraz obowiązkowym rozwiązaniem dla głównych kościołów parafialnych znaczących miast nadmorskich, hala natomiast została zdegradowana do formy stosowanej w mniej prestiżowych kościołach i w farach niższych rangą miast³⁷. W przeciwieństwie do partii chórowej halowy korpus kościoła Mariackiego w Lubece stał jeszcze dosyć długo: dopiero w początkach XIV wieku ustąpić musiał nowemu, bazylikowemu założeniu. Przez ten czas wywarł on silny wpływ na dalszy rozwój architektury halowej miast nadmorskich. Przede wszystkim lubecki typ struktury ściany miał charakter wzorcowy. Ściany naw bocznych w kościele Panny Marii w Lubece miały układ dwustrefowy, składający się z cokołowej partii dolnej o pełnej grubości muru i znacznie cieńszej części górnej, która jedynie na granicy poszczególnych przęseł osiągała grubość dolnej partii, tworząc wysuwające się przed lico muru filary przyscienne. Na miejscu styku obu stref powstał uskok, na którym przebiegał ganek obiegający. W dolnej, cokołowej partii ścian naw bocznych wydrążono ciąg blend ostrołukowych, z których każda najprawdopodobniej przebita była okrągłym otworem okiennym³⁸. Ten przestrzenny typ struktury ściennej z pewnością zainspirowany został prestiżową katedrą w Poitiers³⁹, jedną z najwybitniejszych budowli halowych dwunastowiecznej Francji, której forma rzutu i artykulacji ścian powtórzona została w Lubece⁴⁰.

Wprowadzona w lubeckim kościele Mariackim przestrzenna forma struktury ściennej z wewnętrznymi przyporami i gankiem obiegającym stała się wkrótce jednym z charakterystycznych elementów architektury farnej południowego pobrzeża Bałtyku. Najpierw system ten pojawił się w latach siedemdziesiątych XIII

³⁶ Romańską nawę główną o kwadratowych przęsłach zachowano. Natomiast na miejscu dawnych naw bocznych wzniesiono nowe, szersze nawy w wczesnogotyckich formach. Stosunek szerokości poszczególnych naw odpowiadał westfalskiemu schematowi 2:3:2 (jak m.in. w katedrze w Paderborn). Dawne sklepienie nawy głównej o szerokich gurtach zachowano; natomiast nowe nawy boczne przekryto gotyckim sklepieniem o wąskich gurtach, nie różniących się formą od żeber diagonalnych. Więcej na temat rekonstrukcji i form halowej fazy kościoła Mariackiego w Lubece patrz: D. Ellger, J. Kolbe, *St. Marien zu Lübeck und seine Wandmalereien*, Neumünster in Holstein 1951, s. 13, 36; M. Hasse, *Die Marienkirche in Lübeck*, München 1983, s. 20-25. Do datowania: W. Erdmann, *Zur Diskussion um die Lübecker Marienkirche im 13. Jahrhundert*, „Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft”, Bd. 44, H. 1, 1990, s. 92-111.

³⁷ Sz. Skibiński, op. cit. (patrz przyp. 1), s. 116-117.

³⁸ D. Ellger, J. Kolbe, *St. Marien zu Lübeck und seine Wandmalereien*, Neumünster 1951, s. 24-25.

³⁹ Budowę katedry w Poitiers, fundacji Henryka II i Eleonory Akwitańskiej, wzniesionej z okazji ich ślubu, rozpoczęto w 1162 roku. Nadano jej formę trójnawowej hali o prostym zamknięciu (na zakończeniu naw w grubości ściany występują płytkie apsydy). Ścianę potraktowano przestrzennie według anglonormandzkiej tradycji *mur épais*.

⁴⁰ Jak się zdaje, idea ganku obiegającego, poprowadzonego na ścianach naw bocznych, nie była jednak około 1250 roku nowością na terenie północnych Niemiec. Najprawdopodobniej już pierwszy kościół Mariacki w Prenzlau posiadał ganek obiegający w nawach bocznych, o czym świadczą ślady, zachowane na zachodniej ścianie korpusu nawowego. Budowlę tą, powstałą pomiędzy 1235 – 1250, do wysokości 7,20 m wzniesiono z kwadr granitowych, górne partie wykonano z cegły. Rekonstrukcja pierwszego kościoła Panny Marii w Prenzlau w oparciu o badania archeologiczne patrz: J. Fait, *Die erste Marienkirche in Prenzlau. Ausgrabungs- und Rekonstruktionsbericht*, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst- Moritz- Arndt- Universität zu Greifswald”, IX, 1959/60, gesellschaftlich- und sprachwissenschaftliche Reihe, Nr. 4/5, s. 400-421.

wieku w kościele Panny Marii w Neubrandenburgu, następnie we wczesnym XIV wieku wprowadzono go m.in. w kościołach Mariackich w Pasewalk i Prenzlau. Ganki obiegające tych budowli wykazują pod względem formy bliskie pokrewieństwo z gankiem, poprowadzonym w nawach bocznych katedry w Reims. Tam natomiast nie występuje on w połączeniu z ciągiem blend w dolnej partii ściany⁴¹.

Na przełomie XIII i XIV wieku przestrzenna forma struktury ściennej z gankiem obiegającym pojawiła się też w korpusach nawowych grupy hal pomorskich: poza farą stargardzką również kościół parafialny Panny Marii w Gryficach otrzymał tę formę artykulacji ścian (ilustr. 15,16)⁴², co mogłoby świadczyć o bezpośrednim wzorowaniu się miast pomorskich na farach typu lubeckiego⁴³. Być może jednak rolę wzorca lub pośrednika odegrała kolegiata Panny Marii w Szczecinie, na której zaskakujące podobieństwo do rzutu i charakteru przestrzeni hali stargardzkiej już wyżej zwrócono uwagę. Na zachowanych przekrojach i rysunkach z widokiem wnętrza można dostrzec, że kolegiata szczecińska również posiadała przestrzenną strukturę ściany: w korpusie nawowym odczytać można system filarów przyściennych z gankiem obiegającym (ilustr. 13).

Natomiast pod względem formy zamknięcia zachodniego fara stargardzka różniła się zarówno od wzorca szczecińskiego jak i od kościołów parafialnych miast nadmorskich; posiadały one przeważnie pojedynczą wieżę zachodnią na osi głównej. Kolegiata szczecińska ponoć od początku planowana była z szerokim masywem dwuwieżowym, co w obliczu jej wysokiej rangi jako miejsca pochówku rodziny książęcej wydają się prawdopodobne. W Stargardzie natomiast całkowicie zrezygnowano z masywu wieżowego i zadowolono się prostym szczytem schodkowym (ilustr. 7)⁴⁴, rozwiązaniem o charakterze klasztorным, wskazującym na inspirację architekturą mendykantów lub cystersów.

Kolejnym elementem kościoła Mariackiego w Stargardzie, pojawiającym się bardzo często w budownictwie klasztorным, jest filar ośmioboczny. Formę tą jednak wprowadzono również w kolegiacie Mariackiej w Szczecinie. Od końca XIII wieku cieszyła się ona ponadto coraz większą popularnością w budownictwie farnym. Najpopularniejszą na terenie architektury ceglanej formę gładkiego filara ośmiobocznego wzbogacono w Stargardzie, nakładając na płaszczyzny od

⁴¹ Jednakże połączenie przestrzennej struktury ściany o wewnętrznych przyporach i ganku obiegającym z systemem nisz w partii cokołowej muru również wielokrotnie stosowano w architekturze francuskiej: m.in. w chórowych kaplicach osiowych kościoła św. Remigiusza w Reims i katedry w Reims, w obejściu chóru i kaplicy osiowej katedry w Auxerre i w licznych obiektach na niej wzorowanych.

⁴² We wznoszonej równocześnie kolegiacie kołobrzeskiej w oparciu o ślady, zachowane na pierwotnych ścianach naw bocznych, przepartych wtórnie w związku z późniejszym poszerzeniem korpusu nawowego, również zrekonstruować można przestrzenną formę artykulacji ściany z filarami przyściennymi. Niewiadomo jednak, czy kościół posiadał ganek obiegający.

⁴³ Kościół Panny Marii w Greifswaldzie, przez wielu badaczy uważany za wzorzec dla grupy omawianych hal pomorskich, nie posiadał przestrzennej artykulacji ścian. W przeciwieństwie do hali Panny Marii w Lubece oraz hal prawodrzańskie części Pomorza posiada on w nawach bocznych gładkie ściany bez systemu filarów wewnętrznych ani ganku obiegającego. Okna wykrojone są z płaszczyznowo potraktowanej ściany. Poza podobieństwem w typie korpusu halowego, który jednak równocześnie zastosowano także w innych kościołach miejskich, nie ma zatem podobieństw pomiędzy kościołem Mariackim w Greifswaldzie a farą stargardzką ani innymi halami omawianej grupy. Nie można jej zatem uznać za wzorzec dla kościoła Mariackiego w Stargardzie.

⁴⁴ Odnośnie proveniencji szczytu i tradycyjnego motywu dekoracyjnego w formie wpuszczonego w mur krzyża, flankowanego blendami na wierzchołku szczytu patrz: K. Kalita-Skwirzyńska, *Stargard...*, op. cit. (patrz przyp. 1), s. 133 oraz W. Łopuch, op.cit. (patrz przyp. 1), s. 31-55.

strony podłuczy arkad, jak i od strony naw bocznych i nawy głównej dodatkowe wiązki trzech smukłych słupek wałkowych. Dzięki temu kantowaniu filary utraciły bezkierunkowy charakter i dobrze wpisywały się w ogólną koncepcję hali o osiowo ukierunkowanej przestrzeni (ilustr. 3,17). Idea kantowania sama w sobie jest klasycznym motywem francuskiego gotyku katedralnego. Od momentu jego pierwszego zastosowania w katedrze w Chartres był on szeroko rozpowszechniony w okresie tzw. klasycznego gotyku w połączeniu z filarem okrągłym. Sporadycznie stosowano też ośmioboczne filary kantowane⁴⁵. Pod silnym wpływem katedry w Reims idea kantowania wprowadzona została do architektury niemieckiej: w kościołach św. Elżbiety w Marburgu i Panny Marii w Trier użyto okrągłego filara kantowanego, który następnie powtarzany był w licznej grupie kościołów, wzorowanych na Marburgu. Nawet cystersi w Haina i minoryci w Kolonii wprowadzili ten typ podpory. Poza tym występuje ona jeszcze wielokrotnie w architekturze zakonów żebrzących. Jednak na obszarze budownictwa ceglanego typ filara kantowanego nie zdobył zbyt dużej popularności. Występował jedynie sporadycznie: w ostatniej ćwierci XIII wieku użyto go w klasycznej formie okrągłego filara kantowanego w kościele dominikanów w Neuruppin i w kościele parafialnym św. Mikołaja w Rostocku. Dopiero na przełomie XIII i XIV wieku w czterech kościołach południowobałtyckiego obszaru budownictwa ceglanego pojawił się ośmioboczny filar kantowany: w identycznej formie w kościele Mariackim w Stargardzie, kościele parafialnym p.w. Panny Marii i św. Mikołaja w Sternbergu w Meklemburgii (ilustr. 19)⁴⁶ i w kolegiacie w Kołobrzegu (ilustr. 18)⁴⁷ oraz o lekko różniącej się formie słupek i strefy kapitelowej w kościele parafialnym Panny Marii w Gryficach (ilustr. 20)⁴⁸. Zwraca uwagę fakt, że wszystkie cztery budowle wznoszono mniej więcej jednocześnie. Miasta Stargard, Kołobrzeg i Gryfice nie są od siebie bardzo oddalone, natomiast Sternberg położony jest w odległej Meklemburgii w pobliżu Schwerinu; tak więc nie można tu mówić o działalności jednego warsztatu przy wszystkich czterech realizacjach. Tym bardziej zaskakuje formalna jednolitość w wyborze formy podpór, która poza różnicą w profilu i wysokości cokołów poszczególnych budowli, zgadza się co do szczegółów. Świadczy to najwyraźniej o ponadregionalnych wpływach, przekazanych za pomocą budowli, wzorowanych na kościele św. Elżbiety w Marburgu lub też przez zakony żebracze. Klasyczna idea kantowania mogła być tu świadomie wprowadzona w celu podniesienia rangi i znaczenia obiektu. Forma filara kantowanego od początku związana była z architekturą katedralną i innymi prestiżowymi realizacjami, dlatego też sama idea kantowania wzbudzała odpowiednie skojarzenia. Stosunkowo młode, ale bardzo

⁴⁵ Już w katedrze w Chartres, w której „wykreowano” ideę kantowania, w korpusie nawowym występują zamiennie okrągłe i ośmioboczne filary kantowane. W klasycznej formie wprowadzono ośmioboczny filar kantowany w katedrze w Troyes.

⁴⁶ Kościół parafialny w Sternbergu powstał na przełomie XIII i XIV wieku jako pięcioprzęsłowa hala o ukierunkowanym charakterze przestrzennym, bez wyodrębnionego architektonicznie chóru. Na zachodzie posiada pojedynczą wieżę na osi korpusu.

⁴⁷ W Kołobrzegu zachodnia para filarów międzynawowych ma nieco inną formę: ośmioboczny trzon filara jest, tak jak pozostałe podpory, kantowany wiązkami trzech słupek; dodatkowo jednak narożniki filara są cofnięte w głąb i obsadzone pojedynczymi cienkimi profilami wałkowymi. Półfilary na wschodniej i zachodniej ścianie korpusu mają formę gładkich filarów kantowanych bez nałożonych słupek ani profili.

⁴⁸ W gryfickim kościele parafialnym na ośmioboczny trzon filara na głównych osiach nałożona jest tylko jedna wieloboczna słuźka. Strefa kapitelowa w porównaniu ze Stargardem wykazuje bardziej uproszczony profil.

ambitne miasta pomorskie mogły zatem świadomie użyć tego rozwiązania, by nieco podnieść prestiż swych świątyń. Fakt przeniesienia klasycznej formy okrągłego filara kantowanego na trzon ośmioboczny mógł z kolei mieć uzasadnienie technologiczne: wykonanie okrągłego filara w cegle wymagało wielkiego nakładu pracy, gdyż wiązało się z koniecznością produkcji specjalnych, zaokrąglonych kształtek. O wiele prostsze było połączenie idei kantowania z ośmiobocznym filarem, który był bardziej odpowiednią dla budownictwa ceglanego formą i który bez większych trudności wymurować można było w cegle. W ten sposób w architekturze miejskiej pojawił się klasyczny filar w formie cytatu, zaczerpniętego z architektury katedr francuskich.

Podsumowując można powiedzieć, że stargardzki kościół Mariacki w swej pierwotnej postaci stanowił kompilację motywów o różnej proveniencji. Obok elementów budownictwa farnego miast nadmorskich i meklemburskich wprowadzono rozwiązania, typowe dla architektury klasztornej, zwłaszcza mendykanckiej. Zdaje się jednak, że nie wszystkie te wzorce trafiły prostą drogą do Stargardu. W momencie rozpoczęcia budowy fary stargardzkiej połączenie przestrzennej struktury ściany typu lubeckiego z preferowanym przez mendykantów typem beztranseptowej hali o wyraźnie ukierunkowanej przestrzeni, posiadającej wyodrębniony architektonicznie chór jednonawowy, zostało już wcześniej zrealizowane w prestiżowej kolegiacie Panny Marii pobliskiego Szczecina. Bardzo zatem możliwe, że właśnie ten obiekt odegrał rolę ważnego wzorca dla kościoła stargardzkiego oraz pozostałych budowli grupy hal pomorskich. Wydaje się to całkiem prawdopodobne: w czasie budowy swej fary stargardzianie nie mogli jeszcze oprzeć się na żadnym obowiązującym we wschodnioodrzańskiej części Księstwa Pomorskiego typie ceglanego kościoła parafialnego; szukano zatem źródeł inspiracji. Nie oparto się na przykładzie szczecińskiego kościoła farnego p.w. św. Jakuba, który swą bazylikową formą naśladował typ tzw. „katedr miejskich” wpływowych miast nadmorskich, chociaż Stargard świadomie zmieniając prawo miejskie z magdeburskiego na lubeckie wykazał chęć wstąpienia do kręgu nadmorskich metropoli kupieckich. Być może wpływ na to miało rosnące już w tym czasie współzawodnictwo obu miast. W przeciwieństwie do rozpoczętej jeszcze przed kościołem stargardzkim fary w Wolinie za wzorec nie obrano też kościoła parafialnego Panny Marii w Greifswaldzie, lecz zainspirowano się fundacją książęcą, najważniejszą realizacją budowlaną Barnima I, wspieraną w latach siedemdziesiątych XIII wieku datkami na skalę ogólnoeuropejską⁴⁹ i cieszącą się wysoką rangą na Pomorzu. Biorąc pod uwagę prestiż kolegiaty szczecińskiej nie dziwiłby fakt, gdyby młode, rozwijające się szybko miasto Stargard świadomie użyło jej jako wzorca. Jednak pomimo wszystkich podobieństw w typie rzutu, charakterze przestrzennym i formie artykulacji ścian trudno nie zauważyć przepaści, jaka istniała między obiema realizacjami, zarówno pod względem rangi, jak i funkcji obu kościołów. Fara stargardzka była jedynie zwykłym kościołem parafialnym wprawdzie szybko rozwijającego się, ale jednak niższego rangą, miasta handlowego; kolegiata szczecińska natomiast była siedzibą kolegium kanonickiego i równocześnie miejscem pochówku rodziny książęcej. Dlatego też posiadała bardzo rozbudowaną

⁴⁹ W roku 1274 biskupi w Portugalii, Hiszpanii, Włoszech i Niemczech przyrzekli wszystkim tym, którzy wpierac będą budowę szczecińskiego Kościoła Mariackiego, 40 dni odpustu. Por.: C. Fredrich, op. cit. (patrz przyp. 18), s. 163.

partię wschodnią z kryptą i prezbiterium o bogatej formie⁵⁰.

Tak więc kościół Panny Marii w Szczecinie nie był jedynym wzorcem dla stargardzkiego kościoła parafialnego. Pod względem rozwiązania partii chóru i zamknięcia zachodniego wyraźnie nawiązano w Stargardzie do architektury klasztornej, co w obliczu faktu, że przez cały XIII wiek to klasztory były głównym motorem popularyzacji i rozwoju budownictwa ceglanego na Pomorzu zbytnio nie dziwi. Obok tych raczej regionalnych wpływów, podejmując w Stargardzie katedralną ideę kantowania i wprowadzając niespotykaną dotąd na Pomorzu formę podpór, nawiązano również do ponadregionalnych tendencji rozwojowych. Te różnorodne wpływy i inspiracje połączono w Stargardzie w zaskakująco jednolitą i dojrzałą całość. Stworzono w ten sposób nowy, samodzielny typ ceglanego kościoła parafialnego, który w następnych dziesięcioleciach rozprzestrzenił się na Pomorzu oraz w sąsiedniej Nowej Marchii i stał się jednym z charakterystycznych rozwiązań pomorskiej architektury farnej XIV wieku.

⁵⁰ Ponieważ obiekt dziś już nie istnieje, jego pierwotną formę zrekonstruować można jedynie w oparciu o zachowane opisy i rysunki kościoła. Sądząc po nich, chór kolegiaty szczecińskiej miał trójstrefowy układ ściany z ciągiem nisz w dolnej kondygnacji, tryforium i wysoką strefą okienną. Otwarte pozostaje pytanie, czy ta forma podziału ściany była pierwotna, czy też była wynikiem późniejszej przebudowy.

Zusammenfassung

Die Marienkirche in Stargard.

Der Vorgängerbau im Kontext der Entwicklung des pommerschen Hallenbaues der zweiten Hälfte des 13. und des frühen 14. Jahrhunderts

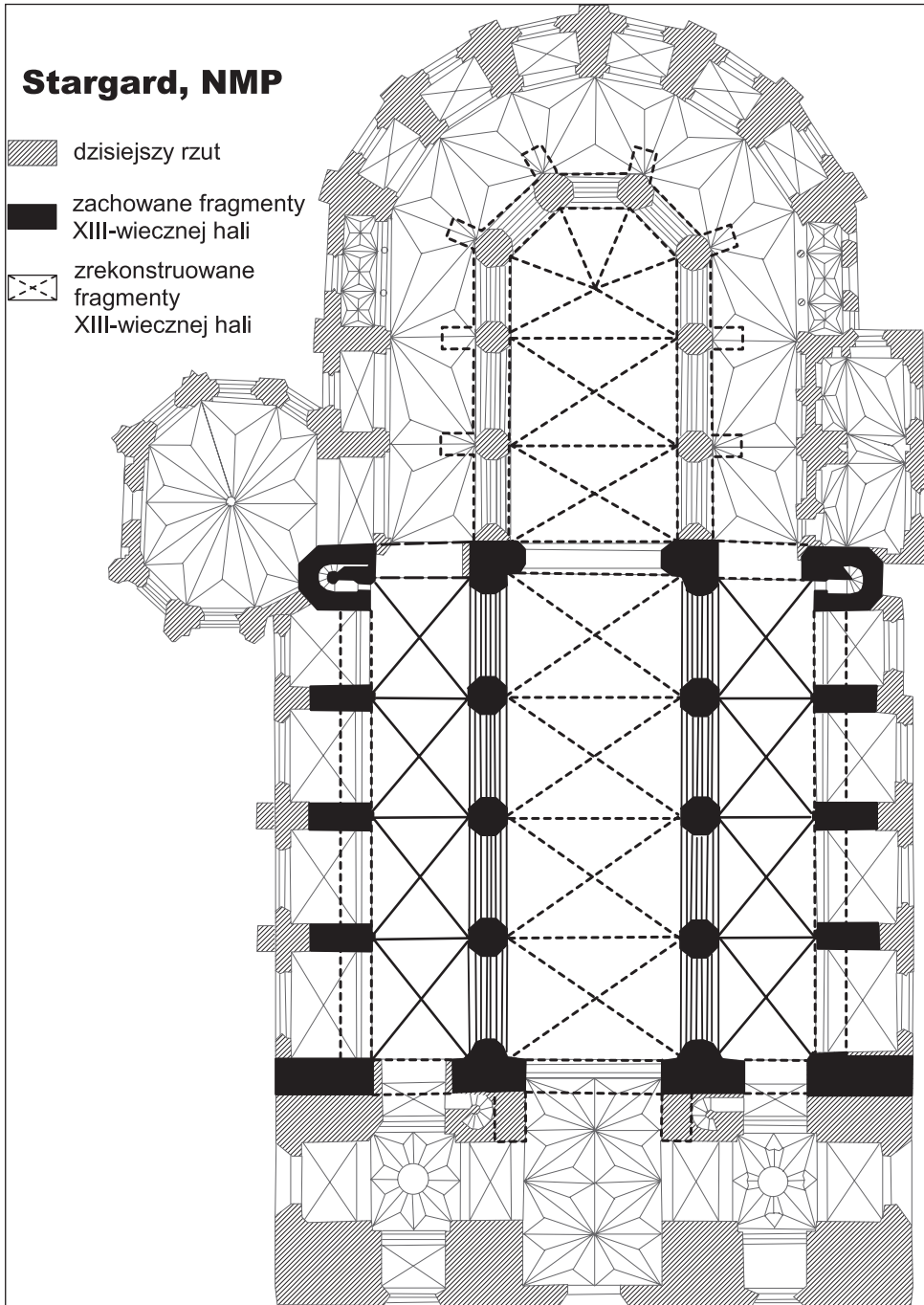
Anhand von Befunden der historischen Bauforschung lässt sich der um die Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert bereits in Backstein errichtete Vorgängerbau der heutigen Marienkirche in Stargard als eine dreischiffige, vierjochige Halle mit eingezogenem Chor rekonstruieren. Bedingt durch die queroblange Form der Mittelschiffsjoche, die damit verbundene relativ enge Stellung der Pfeiler und die Wahl eines Scheidbogen-Gurt-Systems mit dünnen, den Diagonalrippen angepassten Gurten und breiten, reich profilierten Scheidbögen erhielt das Langhaus einen richtungsbetonten Charakter. In Verbindung mit richtungsweisenden kantonierten Achteckpfeilern und den jeweils in der Flucht der Arkadenreihen vor die Ost- und Westwand des Langhauses gelegten halbachtckigen, formal den restlichen Stützen gleichenden Wandvorlagen, kam es zu einer klaren Tiefenausrichtung des Innenraums auf den Chorbereich. Die ursprünglichen Umfassungswände hatten, wie die zum Teil noch erhaltenen Seitenschiffmauern erkennen lassen, eine räumliche Wandgestaltung in Form des Wandpfeilersystems mit offenem Laufgang. Obwohl aufgrund des späteren Chor Neubaus von der ursprünglichen Ostanlage keine Spuren mehr erhalten sind, zeugen die erhaltenen, quer zum Mittelschiff gestellten Halbpfeiler im Osten des Langhauses, die formal den Halbpfeilern an der Ost- und Westwand des Langhauses gleichen, von der ursprünglichen Existenz eines einschiffigen Chores. Die Stargarder Marienkirche blieb in ihrer ersten Bauphase ein turmloser Bau. Den Westabschluss bildete ein mit schlanken, spitzbogigen Blenden gegliederter Stufengiebel, der in großen Teilen an der Nahtstelle zwischen Langhaus und Turmmassiv in Gewölbehöhe noch erhalten ist.

Der Bau entstand als eine der ersten Backsteinpfarrrkirchen im östlich der Oder gelegenen Teil des Herzogtums Pommern und bildete zusammen mit der Pfarrkirche St. Nikolai in Wollin (Wolin), der Kollegiatskirche in Kolberg (Kołobrzeg) und den Marienkirchen in Greifenberg (Gryfice), Treptow a. d. Rega (Trzebiatów) und Naugard (Nowogard) eine stilistisch außergewöhnlich homogene Gruppe von städtischen Hallenbauten mit sehr ähnlichen Baukörpern, die alle im späten 13. bzw. frühen 14. Jahrhundert erbaut wurden. Es handelt sich bei all diesen Bauten (bis auf die „chorlose“ Kirche in Wollin) um lichte Kurzhallen mit eingezogenen Chören und räumlicher Gestaltung der Seitenschiffswände.

Die Verbindung eines querhauslosen, richtungsbetonten Hallenlanghauses mit einem einschiffigen Chor ist eine charakteristische Lösung der Mendikantenarchitektur und der unter ihrem Einfluss stehenden Pfarrkirchen. Die Kirchen der Bettelorden hatten jedoch im Gegensatz zu Stargard eine sehr flächige Wandstruktur. Die Stargarder Marienkirche knüpfte mit ihrem Wandpfeilersystem und dem Laufgang an den küstenländischen Pfarrkirchentypus an, der im Hallenbau

---

von St. Marien in Lübeck entwickelt wurde. Die Bauten dieser Entwicklungslinie besitzen jedoch meist keinen architektonisch abgesetzten Chorbereich (sog. „chorlose“ Hallen). Da die Kombination des Wandpfeilersystems mit Laufgang und dem Bautyp der querhauslosen, richtungsbetonten Halle mit eingezogenem Chor zur Zeit des Baubeginns der Stargarder Halle bereits im benachbarten Stettin in dessen prestigeträchtiger Kollegiatskirche vorgeprägt war, liegt die Vermutung nahe, dass St. Marien in Stettin eine wichtige Vorbildrolle für Stargard und die anderen Bauten der pommerschen Hallengruppe gespielt hat. Trotz aller Ähnlichkeiten zwischen den Marienkirchen in Stettin und Stargard ist allerdings die Kluft zwischen den beiden Bauvorhaben sowohl in der Ranghöhe, als auch in der Funktion der beiden Kirchen nicht zu übersehen. So war St. Marien in Stettin nicht der einzige Bau, der eine Vorbildrolle für die Stargarder Pfarrkirche gespielt hatte. In Bezug auf die Chorgestaltung und die Form des Westabschlusses orientierte man sich in Stargard klar an der Ordensarchitektur. Neben diesen eher regional bedingten Einflüssen knüpfte man in Stargard aber z.B. in der Gestaltung der Stützenform und dem Aufgreifen der kathedralgotischen Idee des Kantonierens auch an überregionale Tendenzen an. Diese verschiedenartigen Inspirationen und Einflüsse wurden in Stargard zu einem erstaunlich homogenen und reifen Ganzen zusammengefügt. Es wurde damit ein neuer, selbständiger Typus einer Backsteinpfarrrkirche geschaffen, der in den folgenden Jahrzehnten in Pommern und auch in der angrenzenden Neumark Verbreitung finden sollte und zum Charakteristikum der pommerschen Pfarrkirchenarchitektur des 14. Jahrhunderts wurde.

Ilustr. 1. Stargard, kościół parafialny NMP, rzut kościoła z rekonstrukcją planu pierwotnej hali, oprac. autorka w oparciu o rysunek H. Deneke za: H. Brück, *Die Marienkirche zu Stargard in Pommern*, Stargard 1911, s.11

Ilustr. 2. Stargard, kościół parafialny NMP, wnętrze nawy głównej – widok ku wschodowi,
fot. Marek Fiedorowicz

Ilustr. 3. Stargard, kościół parafialny NMP, południowy ciąg filarów międzynawowych korpusu – widok ku wschodowi, fot. Marek Fiedorowicz

Ilustr. 4. Stargard, kościół parafialny NMP, nawa północna – widok ku wschodowi,
fot. Marek Fiedorowicz

Ilustr. 5. Stargard, kościół parafialny NMP, ściana nawy południowej – widok od północy,
fot. Marek Fiedorowicz

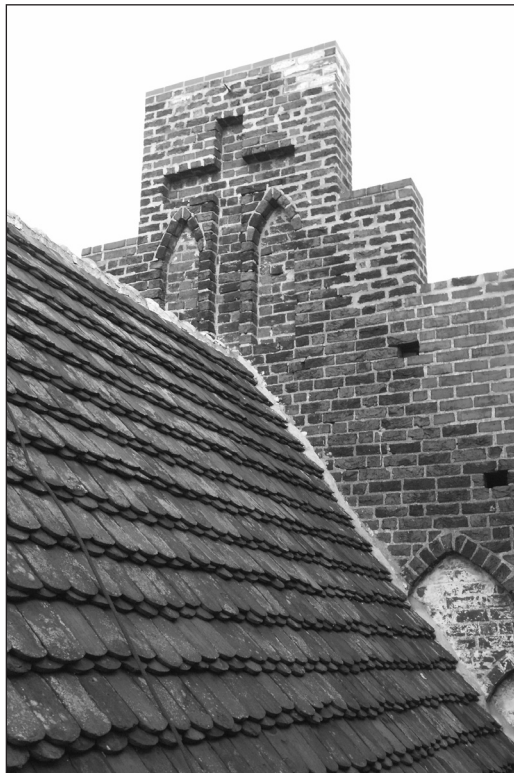

Ilustr. 6. Stargard, kościół parafialny NMP, miejsce styku północnej nawy bocznej korpusu z obejściem chóru – widok od południa, ślad po ganku obiegającym, fot. Marek Fiedorowicz

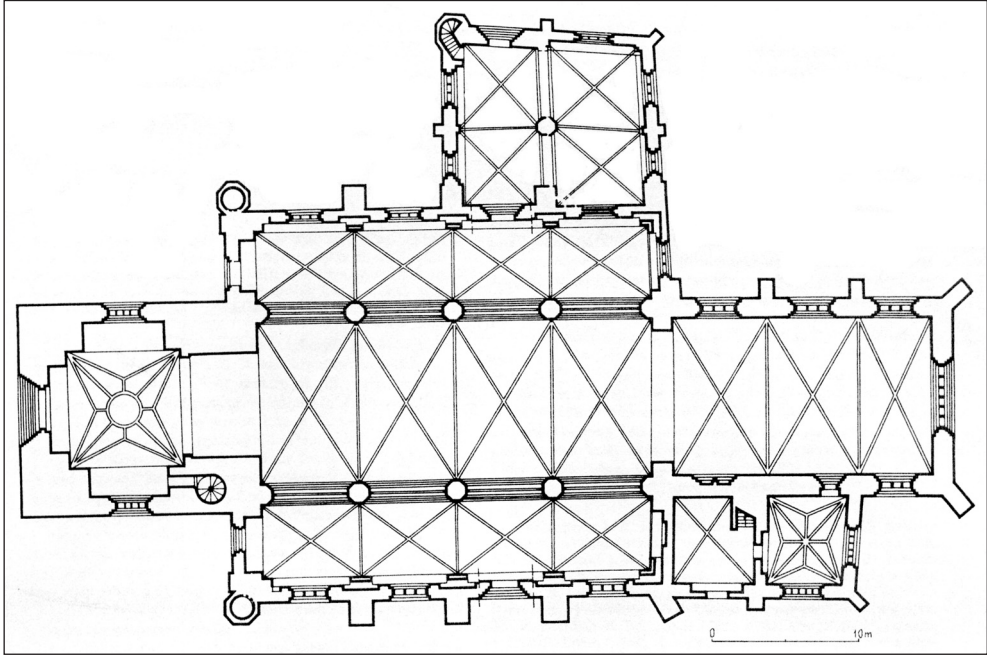
Ilustr. 7. Stargard, kościół parafialny NMP, fragment dawnego szczytu zachodniego korpusu nawowego – widok od zachodu, fot. Marek Fiedorowicz

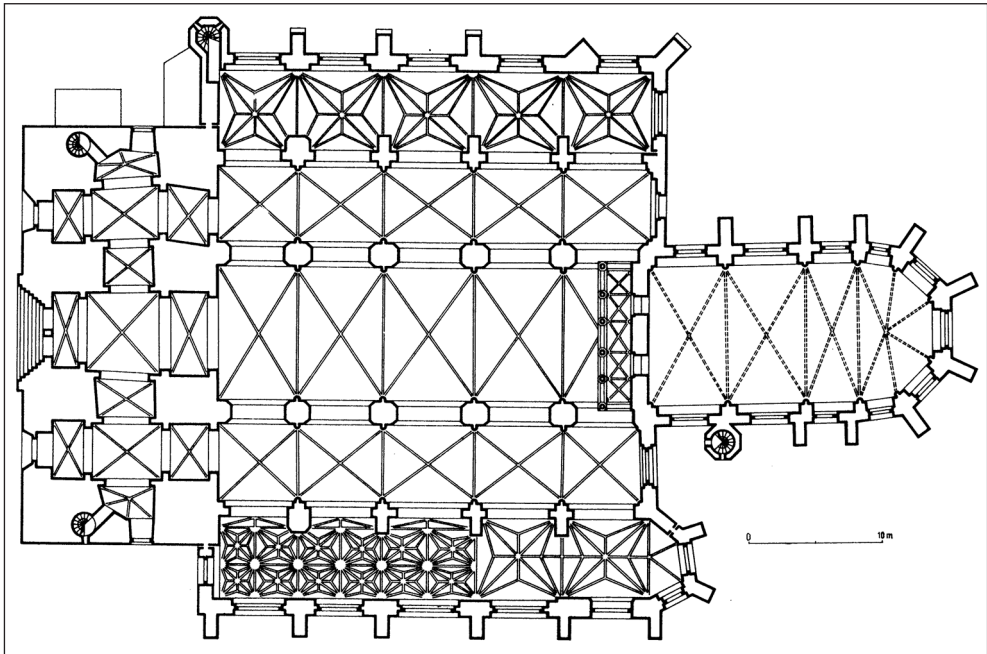
Ilustr. 8. Stargard, kościół parafialny NMP, wierzchołek dawnego szczytu zachodniego korpusu nawowego – widok od zachodu, fot. Marek Fiedorowicz

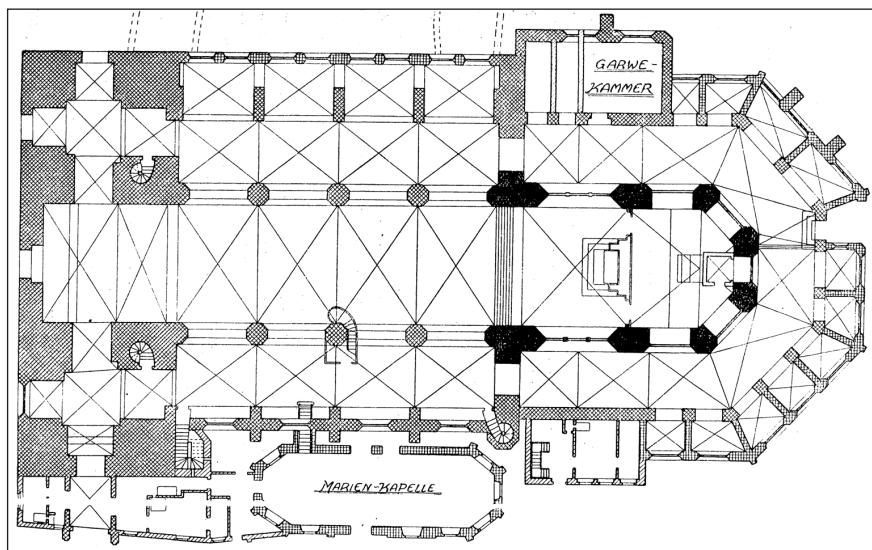
Ilustr. 9. Stargard, kościół parafialny NMP, miejsce styku korpusu nawowego z masywem wieżowym – widok od północnego wschodu, widoczny ślad po linii dachu pierwotnej hali, fot. Marek Fiedorowicz

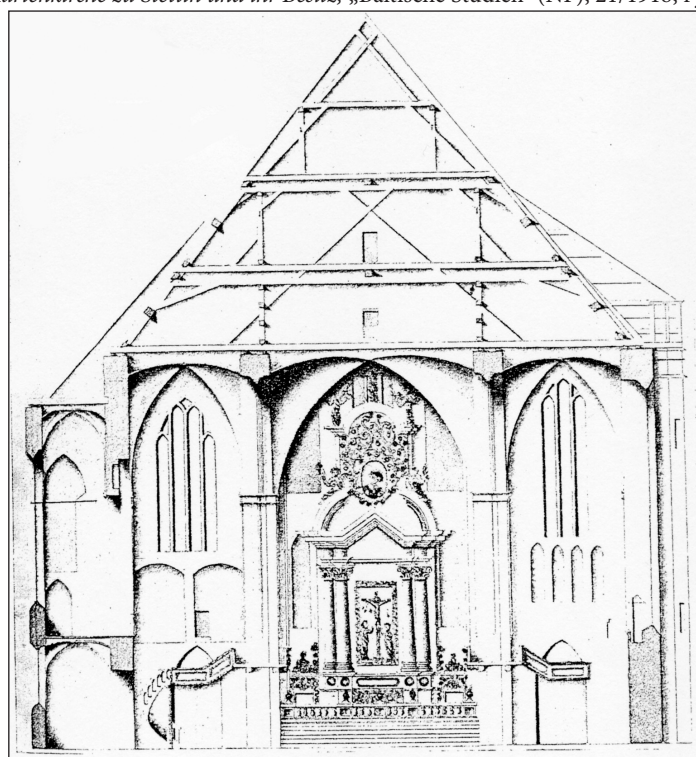
Ilustr. 10. Gryfice, kościół parafialny NMP, rzut kościoła, ryc. za: M. Arszyński, T. Mroczo,
Architektura gotycka w Polsce, Warszawa 1995, Katalog s. 404, ryc. 134

Ilustr. 11. Kołobrzeg, kolegiata NMP, rzut kościoła, ryc. za: M. Arszyński, T. Mroczo,
Architektura gotycka w Polsce, Warszawa 1995, Katalog s. 424, ryc. 177

Ilustr. 12. Szczecin, kolegiata NMP, rzut kościoła z roku 1790, ryc. za: C. Fredrich, *Die ehemalige Marienkirche zu Stettin und ihr Besitz*, „Baltische Studien” (NF), 21/1918, ryc.1

Ilustr. 13. Szczecin, kolegiata NMP, przekrój kościoła z lat 1773-1789 – widok ku wschodowi, ryc. za: C. Fredrich, *Die ehemalige Marienkirche zu Stettin und ihr Besitz*, „Baltische Studien” (NF), 21/1918, ryc.9

Ilustr. 14. Neuruppin, kościół klasztorny dominikanów, wewnątrz – widok ku północnemu wschodowi,
fot. Marek Fiedorowicz

Ilustr. 15. Gryfice, kościół parafialny NMP, wewnątrz – widok ku północnemu wschodowi,
fot. Marek Fiedorowicz

Ilustr. 16. Gryfice, kościół parafialny NMP, nawa południowa, struktura ściany z gankiem obiegającym, fot. Marek Fiedorowicz

Ilustr. 17. Stargard, kościół parafialny NMP, filar międzynawowy, fot. Marek Fiedorowicz

Ilustr. 18. Kołobrzeg, kolegiata NMP, filar międzynawowy, fot. Marek Fiedorowicz

Ilustr. 19. Sternberg, kościół parafialny NMP i św. Mikołaja, filar międzynawowy, fot. Marek Fiedorowicz

Ilustr. 20. Gryfice, kościół parafialny NMP, filar międzynawowy, fot. Marek Fiedorowicz